

УДК 332.334.4

Л. Ю. Мельник,

д. е. н., професор, Дніпропетровський державний аграрний університет

Т. В. Вільхова,

аспірант, Дніпропетровський державний аграрний університет

ФОРМИ ЗЕМЛЕКОРИСТУВАННЯ В КОНТЕКСТІ ПРОДУКТИВНОГО ВИКОРИСТАННЯ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ УГІДЬ ТА ВІДТВОРЕННЯ ЇХНЬОЇ РОДЮЧОСТІ

Досліджено зміст основних форм землекористування в контексті їхнього впливу на продуктивність використання сільськогосподарських угідь та відтворення їхньої родючості.

The essence of the major types of land use has been researched in the context of their influence on land productivity and fertility regeneration.

ВСТУП

Земельна реформа — важлива складова аграрної реформи. В організаційному плані вона розпочалася у грудні 1990 р. Постановою Верховної Ради України "Про земельну реформу", згідно з якою усі землі з 15 березня 1991 р. оголошувалися об'єктом реформування. З того часу минуло понад 20 років. Взагалі, термін невеликий, але для будь-якої господарської реформи достатній для досягнення основної мети, яку ставили реформатори. У зв'язку з цим на сьогодні актуальним є питання щодо становлення нових для сільського господарства України форм землекористування, визначення їхнього впливу на продуктивність використання земельних ресурсів і збереження родючості. На жаль, у цьому аспекті результати земельної реформи — негативні. Якщо у 1990 р. на 100 га сільгоспугідь було вироблено валової продукції сільського господарства 346,3 тис. грн., то у 2010 р. — 270 тис. грн., тобто на 32 % менше [14, с. 44]. Істотно знизилася родючість ґрунтів.

Теоретичні й практичні аспекти становлення та розвитку ринкових форм землеволодіння і землекористування привертала до себе пильну увагу багатьох вітчизняних дослідників. На особливу увагу заслуговують наукові праці А.Є. Данкевича, О.Ю. Єрмакова, І.І. Лукінова,

В.Я. Месель-Веселяка, П.Т. Саблука, М.М. Федорова та багатьох інших. Водночас і раніше, і дотепер мають місце різні погляди науковців щодо впливу форм землекористування на ефективне використання земельних угідь, відновлення й підвищення їхньої родючості. Не отримав належної оцінки фактичний провал головного принципу земельної реформи — землю тим, хто її обробляє (щодо приватизованих земельних паїв).

ПОСТАНОВКА ЗАВДАННЯ

Метою статті є обґрунтування наукових положень щодо змісту форм землекористування та їх впливу на продуктивне використання землі й відтворення родючості ґрунтів у контексті земельної реформи в Україні.

РЕЗУЛЬТАТИ

Земля, як відомо, є природним ресурсом. Економічне наповнення вона набула з того часу, коли стала об'єктом власності, тобто належності конкретної земельної ділянки певному суб'єкту. Ним може бути як фізична, так і юридична особа. На сьогодні головними формами власності на землю є: державна, комунальна й приватна. В сільському господарстві земля є головним виробничим ресурсом. В історичному аспекті ста-

лося так, що землевласник нерідко сам його не використовує, а передає іншим. Як правило, така передача здійснюється на засадах оренди.

Питання щодо соціально-економічного потенціалу і проблем двох основних форм землекористування — власної чи орендованої землі — було й залишається дотепер дискусійним. І не випадково на початку земельної реформи у практичному плані виникла проблема вибору. Деякі науковці не заперечували орендну форму землекористування, але вважали, що власником сільськогосподарських земель і орендодавцем має бути тільки держава [13]. Тим самим приватизація землі виключалася. Змінилася б лише форма уособлення землеволодіння і землекористування. В радянські часи щодо колгоспів і особистих підсобних господарств населення держава надавала їм землі у довічне і безоплатне користування. Ринково-підприємницькі агроструктури одержали б землю на правах її оренди у держави. Остання притаманна деяким країнам з ринковою економікою і не суперечить її об'єктивним економічним законам. Збереження монополії держави на власність усіх земель в Україні, з врахуванням тієї обставини, що на початку 90-х років минулого сторіччя колишніх власників землі практично вже не було, виключило б численні суперечності, колізії земельної реформи, яка не завершена дотепер.

Узагальнення опублікованих праць з цього питання і практичного досвіду дає підстави сформулювати такі висновки щодо оренди землі не в приватних землевласників невеликих паїв, а держави: по-перше, землекористувачі мали б змогу брати землю в оренду у одного власника великим масивом і на тривалий термін. По-друге, держава могла б контролювати використання орендованих земель, слідкувати за збереженням їхньої родючості, а у випадку порушення цих умов — "розривати" орендний договір. По-третє, держава має змогу встановлювати раціональні розміри орендної плати, її накопичення на спеціальних рахунках у спеціальному фонді з чітким цільовим призначенням. По-четверте, частку фонду орендної плати за землю використовувати на добавки до низьких розмірів пенсій селян, а іншу — на збереження й підвищення родючості ґрунтів.

Отже, якщо йдеться про землекористування на засадах оренди, то оренда землі у держави має незаперечні переваги і більш вигідна як для суспільства, так і орендарів у порівнянні з орендою в приватних землевласників.

Реформатори надали перевагу перерозподілу земель із одночасним наданням їх у приватну власність, що було визначено як пріоритетне завдання земельної реформи. "Становлення приватної власності на землю — це серцевина аграрної реформи" [15, с. 70].

У зв'язку з цим важливо розглянути і критично оцінити аргументи, які при цьому висувалися. Головним з них є теза, згідно з якою ринковій економіці альтернативи не існує взагалі. Відносно сільського господарства стверджувалося, що кожне сільськогосподарське підприємство повинно знайти свій шлях і свою форму, але беззастережною умовою лишається приватна власність на землю і майно [8, с. 62]. Неможливо вирішити завдання становлення ринкової економіки без введення приватної власності на землю і її ринкового обороту [2, с. 83]. "Без приватної власності на землю неможливо освоїти ринкову економіку, оскільки земля — один з основних видів виробничих ресурсів" [12, с. 4]. Однак такі й подібні їм тези суперечать як загально визнаним положенням теорії ринкової економіки, так і практиці її функціонування. Тобто приватизація землі, до речі, як і майна, не є обов'язковою умовою переходу до ринку. Для становлення, нормального функціонування й розвитку ринкової економіки достатньо двох умов: 1) суспільний поділ праці; 2) економічний суверенітет виробничої одиниці, незалежно від її організаційно-правової форми, у вирішенні питань: що, як, з ким, скільки і для кого виробляти, у кого купувати засоби виробництва і як вирішувати ці питання? Суспільний поділ праці мав місце і в радянські часи, а тому достатньо було лише надати колгоспам і держгоспам економіко-правову самостійність, якої вони не мали. Тобто одним із варіантів ринкової трансформації сільського господарства (як загальний чи частковий) могли бути комерціалізація колгоспів і держгоспів, заміна соціалістичного госпрозрахунку на комерційний, ринково-підприємницький. І, як свідчить досвід деяких країн з розвиненою ринковою економікою, земля може знаходитися у державній власності (наприклад, Ізраїль).

Стосовно положення про те, що приватній власності у порівнянні з державною притаманний більш високий економічний потенціал, то дискусія з цього питання нараховує століття. Немає, напевне, потреби її розглядати. А тому лише зазначимо, що це положення потребує уточнення, а саме: хто обробляє землю, її власник-господар чи орендар? У першому випадку йдеться про так звану трудову приватну власність на землю. "Трудове" землекористування, яке поєднує в одній особі землевласника і землекористувача, на наш погляд, має найбільш високий соціально-економічний потенціал, оскільки:

— найповніше забезпечується економічний суверенітет власнику-господарю, а, відповідно, висока мотивація до ефективної й творчої праці на своїй землі;

— власник-господар землі не виплачує орендну плату, а отже, має можливість отримувати більший прибуток або (за однаковості інших умов) зробити ціну на свою продукцію нижчою за ринкову, тобто бути більш конкурентоспроможним;

— для власника землі, який веде на ній господарство, природним є намагання ефективно її використовувати, одержувати максимальну віддачу від неї. При цьому він зацікавлений у збереженні родючості ґрунтів як головної умови ефективного господарювання на перспективу. Тобто з "трудовою" формою власності на землю не може зрівнятися жодна з інших форм власності на неї з точки зору ефективного використання землі, збереження і підвищення її родючості;

— для сільського господарства у зв'язку із сезонним характером виробництва в рослинництві особливе значення має одержання кредитів. Однак це пов'язано з певними гарантіями, яких вимагає банк від позичальника. Власник землі має можливість використовувати її як об'єкт застави для одержання іпотечного кредиту;

— приватна власність на землю тих, хто її обробляє, є соціально справедливою в тому аспекті, що вона виключає нетрудові доходи від землі. У соціальному контексті трудова власність на землю порівняно з приватною власністю землевласників, які здають землю в оренду, є справедливою. Тут ми маємо повну аналогію з приватною власністю на будь-які блага, що використовуються самим власником і не є джерелом нетрудового доходу.

Показовою у цьому плані була первісна узагальнена мета земельної реформи: наблизити власність на землю безпосередньо до виробника; забезпечити самостійність, незалежність громадянина, відродити стратегічного господаря на землі на основі приватної власності; розвивати на рівноправних засадах сільськогосподарські підприємства, господарства населення та фермерські господарства [7].

"Розвиток земельних відносин на основі прийнятих законів, законодавчих та інших нормативних актів повинен здійснюватися за таким принципом: земля належить тим, хто її обробляє" [9, с. 9]. "Земля повинна мати свого власника і господаря, який забезпечив би її ефективне використання. Тому вона має належати тим, хто її обробляє" [5, с. 7].

Саме виходячи з цих міркувань, більшість учених на Заході вважає (і раніше, і дотепер), що "трудова" приватна власність на оброблювану землю — одна з найважливіших складових ефективності сільськогосподарського виробництва, тобто розглядає цей чинник як рушійну силу й

основу успіху в землеробстві. Відповідно, скорочення кількості приватних власників землі, які на ній ведуть господарство, фактично означає підрив однієї з основ сімейного фермерства, суперечить його природі.

Водночас визначення реформаторами мети земельної реформи — забезпечення тотожності землеволодіння і землекористування — потребувало розробки конкретних механізмів і засобів її здійснення.

"Справедливий" розподіл землі з точки зору трудового її використання міг здійснитися за двома варіантами.

Перший варіант — широкомасштабний розвиток переважно дрібних й малих сімейних форм агробізнесу, фермерських господарств зокрема. Такий варіант з самого початку був нереальним і вже на той час це можна було передбачити. Адже земля — це лише один із виробничих ресурсів. Для приведення його в дію потрібні основні й обігові засоби, техніко-технологічна оснащеність господарства і відповідний професіоналізм його власника — з врахуванням комерційної діяльності (наголосимо, що три покоління селян пройшли через колективні неринкові форми господарювання). Інакше кажучи, держава, проголошуючи наміри приблизити землеволодіння до землекористування, реально не створила для цього необхідних умов, не надала фінансову підтримку сімейно-трудоваму господарюванню. Крім того, такий варіант трудового землекористування дещо запізнився, особливо зважаючи на ту обставину, що у країнах з розвинутою економікою вже розбудована і функціонує постіндустріальна модель аграрної економіки. В ній переважну частку товарної продукції виробляє сектор великотоварних агроструктур інноваційного типу. Так, США у 2007 р. частка великих агроформувань у загальній їхній кількості становила 9,8 %, а в товарній продукції 84,6 % (у 2002 р. відповідно 7,5 % і 76,0 %) [18].

Другий варіант поєднання власності на земельні паї й господарського їхнього використання — це формування різних трудових асоціацій власників землі, які на початку були й власниками майнових паїв. Саме це не потребувало корінних змін в існуючих раніше колективних формах господарювання. На практиці йдеться про їхню трансформацію у виробничі кооперативи ринково-підприємницького типу.

Однак, не дивлячись на більшу відповідність виробничих кооперативів традиціям українського селянства радянських часів, збереження майна колишніх колгоспів, тваринницьких комплексів зокрема, більш-менш повну зайнятість працездатних власників земельних паїв, вони не отримали належного розвитку. Їхня частка у за-

гальній кількості господарюючих суб'єктів у сільському господарстві в 2010 р. становила лише 1,7 % (у 2008 р. — 1,9 %). На початок 2011 р. в сільському господарстві України функціонувало лише 952 виробничих кооперативи [14, с. 51].

Вважаємо, що однією із причин недостатнього розвитку виробничих кооперативів було свідоме гальмування цього процесу місцевими установами влади. Не секрет, що колишні управлінці сільським господарством відігравали провідну роль у формуванні нових агроструктур ринково-підприємницького типу і нерідко їх очолювали. Для них більш вигідним було створення приватних підприємств і різних товариств (засновниками останнього нерідко були дві — п'ять осіб). В таких агроструктурах виключається демократизм в управлінні, який притаманний кооперативам. Декілька осіб (а у приватних підприємствах одна особа) є реальними повноправними господарями, тобто самі вирішують питання: що, як, для кого і з ким виробляти, як і на які цілі використовувати прибуток. Стосовно власників земельних паїв, то вони зводяться до взаємовідносин орендодавця і орендаря. У кращому разі орендодавцю надається робоче місце, тобто він є найманим працівником у свого орендаря.

Такі "капіталістичні" агроструктури фактично виключили тваринницьку галузь, що істотно зменшило зайнятість на селі. Природно, що їх не цікавить соціальний розвиток села.

"Мало того, — як справедливо зазначав П.Т. Саблук, — сьогодні в аграрному секторі розпочався 3-й етап перерозподілу власності у бік трансрегіональних корпоративних об'єднань (агрохолдингів та ін.). Тут є позитиви: збільшення обсягів інновацій та інвестицій у виробництві, глибина спеціалізації, залучення кваліфікованих кадрів, створення замкнених ланцюгів "виробництво — переробка — реалізація продукції" з орієнтацією на світові ринки, — це створює конкурентні переваги вітчизняній сільгосппродукції.

Але є і негативи: концентрація власності у олігархів, перетворення більшості селян в найманих працівників, зростання безробіття на селі, монопольні ціни на працю та її результати, несправедливий розподіл ефекту; наслідок — подальше знедолення селян і деградація сільських територій" [11, с. 33].

У цілому, реалізація в сільському господарстві України принципу "землю тим, хто її обробляє", не дивлячись на його високий соціально-економічний потенціал, зіштовхнулося з низкою проблем. Саме тому тільки 10—15 % від загальної кількості земельних паїв (в Дніпропетровській області майже 15 % — 42 тис. із 285

тис. земельних паїв) залишилися у їхніх власників. В умовах мораторію (який діє дотепер) на купівлю-продаж земельних часток і дозвіл їхньої оренди, усі власники земельних паїв, які не могли або не бажали їх використовувати, здали в оренду різним агроформуванням ринкового типу. Тобто не втілена у життя первісна мета земельної реформи — наблизити "власність на землю безпосередньо до виробника". У секторі сільгоспідприємств практично повністю має місце уособлення процесів землеволодіння і землекористування, земля належить одним, а використовують її інші суб'єкти.

Відносно оцінки оренди землі взагалі, а в умовах України зокрема, то єдиної думки щодо цього питання не має. А. Д. Кучма у 2001 р. зазначав: "Не можу обійти і питання використання землі, яке набуло особливої ваги за умов розгортання орендних відносин. Споконвіку відома притча про те, що орендар — шкідник землі. Для патріархального господарства це справді було звичним явищем. Сьогодні серйозною проблемою стало виснаження орендованої землі внаслідок використання тільки високоінтенсивних технічних культур, часто без дотримання сівозмін та без відповідного підживлення. Вихід вбачаю у прискоренні прийняття Закону "Про охорону земель", у встановленні дієвого контролю, забезпеченні економічної відповідальності орендарів" [4, с. 5].

Пізніше (у 2004 р.) П. Т. Саблук стверджував, що "...не можна очікувати позитивного результату, коли більшість селян одержали у власність землю і не працюють на ній" [10, с. 7].

Водночас деякі науковці почали певною мірою абсолютизувати позитиви оренди землі. "Перевага оренди перш за все зумовлена відсутністю у фермерів достатньої кількості коштів, щоб придбати у власність землю, та можливістю раціональнішого використання капіталів для модернізації виробництва" [1, с. 138]. "Привабливість орендних земельних відносин полягає в тому, що вони дають змогу сільськогосподарським підприємствам збільшити розміри землекористування, а власнику — одержати гарантований дохід від своєї власності; а також за наявності тимчасового мораторію на здійснення іншого виду угод частково реалізувати своє право власності (в даному випадку мова йде про право розпорядження) на землю" [3, с. 10].

Безперечно, що за тих умов, що склалися (проблематичність створення трудових агроструктур), оренда землі істотно загальмувала процес її фрагментації і деконцентрації агровиробництва. І взагалі, до позитивних наслідків оренди землі слід зарахувати те, що вона дає аграрним виробникам змогу досягти оптимальних розмірів землекористування. Їм не треба аван-

сувати кошти на купівлю землі, яка коштує дорого, і витрати на її придбання. При порівняно низьких доходах вони не швидко окупляться.

Зважаючи на продовження мораторію на купівлю-продаж земельних паїв, актуальними є питання вирішення проблем, притаманних "національній" оренді землі. Передусім йдеться про те, що орендна плата не відповідає її науково обґрунтованому розміру. Донедавна вона становила 1,5 % від грошової оцінки, а на практиці була 1 — 1,1 %; нині — 3 %. Переважна кількість нових господарських структур продовжує виплачувати орендну плату за попередньою нормою (1,5 %), до того ж орендарі не завжди своєчасно і в повному обсязі розраховуються з орендодавцями. Власники земельних ділянок, земельних часток (паїв) ще не можуть безперешкодно позбавитися неефективного господаря — орендаря [7].

Вагомим недоліком сучасних орендних відносин є переважаюча короткостроковість договорів оренди, що не створює в орендарів мотивації до дбайливого ставлення до землі, запобігання її виснаженню на основі короткострокового монокультурного агрогосподарювання [16].

Виходячи з контексту порушеної проблеми, можна стверджувати, що в умовах приватної власності на землі сільгосппризначення її оренда є однією із правомочностей землевласника. Тобто вона є важливою формою землекористування у всіх країнах з ринковою економікою. Особливістю землекористування в більшості вітчизняних сільгосп підприємств є те, що оренда не поєднується із використанням власної землі і є переважно короткотерміною. А це не сприяє збереженню, відновленню, а, тим більше, підвищенню родючості ґрунтів. Тобто руйнується одна із найголовніших складових національного багатства країни.

Неоднозначно можна й треба оцінити розвиток на засадах оренди землі агропромислових підприємств, зокрема агрохолдингів з великими земельними масивами. В Україні в оренді знаходиться майже 21 млн га землі, з яких великі сільськогосподарські підприємства орендують близько 16 млн га. До речі, середній розмір площі земель в агрохолдингах становить майже 80 тис. га. Деякі науковці не без підстав вважають, що процес розвитку таких структур веде до небажаних змін у структурі аграрного виробництва (деградації окремих галузей), супроводжується негативними агротехнічними наслідками, зокрема зниженням природної родючості угідь [17].

ВИСНОВКИ

У науковій літературі оцінка форм землекористування у контексті їх впливу на продуктив-

не й раціональне використання землі — неоднозначна. Як правило, одні науковці абсолютизують позитиви оренди землі, інші — використання власної. Вирішення цього питання потребує виділення у землекористуванні таких важливих аспектів, як: 1) продуктивність; 2) відновлення й підвищення родючості ґрунту. Продуктивність земельної ділянки визначається обсягами отриманої від її використання продукції (у натуральних чи вартісних показниках, наприклад, урожайність; валова продукція на одиницю земельної площі). Відновлення родючості ґрунту — це постійне відтворення первісних її властивостей, які впливають на продуктивний потенціал земельної ділянки. Якщо землекористувач є товаровиробником, то незалежно від форми землекористування він об'єктивно намагається найбільш продуктивно використовувати земельний ресурс. Саме це є основною умовою максимізації прибутку.

Високопродуктивне використання землі підвищує конкурентність, економічну стабільність й ефективність агроструктур. І в цьому аспекті оренда землі не поступається іншим формам землекористування. Слід зауважити, що орендар із отриманого прибутку виплачує орендну плату. А тому, щоб не знизити конкурентність у порівнянні з власниками землі, орендар намагається більш продуктивно використовувати землю. Отже, у контексті продуктивного землекористування форма останнього не має значення за умови, що суб'єкт землекористування є товаровиробником. Закони і принципи ринкової економіки об'єктивно змушують його ефективно використовувати як власні, так і "чужі" виробничі ресурси. Тобто кожний господар на землі проявляє турботу про її продуктивне й ефективне використання. І не має значення, у чийй власності знаходиться земля. Це підтверджує як вітчизняний, так і зарубіжний досвід.

Відносно збереження й відновлення родючості ґрунту, то оренда істотно поступається використанню власної землі. Напевне, ця теза не потребує особливої аргументації. Однак за певних умов орендар може бути зацікавленим не тільки у відновленні, але й підвищенні родючості ґрунту. Йдеться передусім про довготривалість і відносну стабільність орендних договорів. Принаймні орендар має окупити свої витрати, що інвестовані в збереження, відновлення й підвищення родючості ґрунту. Тут важливо врахувати повний цикл сівозмін і середній термін окупності інвестицій. Використання власної землі дає такі переваги аграрному підприємству як забезпечення економічної стійкості (більша ймовірність бізнес-планування, немає потреби виплачувати орендну плату), а також використан-

ня земельної ділянки як застави в іпотечному банку для одержання довгострокового кредиту.

Але в Україні головна проблема не в оренді земельних паїв, а в її національних особливостях, в абсолютному переважанні у секторі сільськогосподарських підприємств. Для оренди земельних паїв нині характерно: 1) короткі терміни; а відповідно незацікавленість орендарів у збереженні родючості ґрунту, використання ними переважно "комерційних" сівозмін (так, у Дніпропетровській області у 2010 р. частка соняшнику становила понад 25,0 %, тоді як за науковими нормами мала б бути не більше 10 %); 2) в оренду здаються порівняно невеликі земельні площі (4—5 га), а відповідні більш-менш великі агроформування заключають орендні договори з великою кількістю власників земельних паїв, що у випадку дострокового анулювання договору загрожує цілісності обробітку орендованих земельних масивів.

У цілому, існуюча в Україні система землекористування поступається тій, на засадах якої вона сформована. Як відомо, за період 1991—2000 рр. істотно знизилася родючість ґрунту, продуктивність сільськогосподарських угідь. виправити таке положення треба за рахунок поступового збільшення власної землі і на цих засадах використання на інтенсивно-інноваційній основі. Вона певною мірою є гарантією стабільного і передбачуваного розвитку господарства. І з цих позицій не втратило актуальності первісне гасло земельної реформи — "земля належить тим, хто її обробляє". Його реалізація неможлива без введення повноцінного цивілізаційного ринку земельних паїв, створення земельного банку і відповідного законодавства.

Світова практика дає підстави стверджувати, що оренда землі має лише доповнювати власне землекористування, яке гарантує економічну стабільність й стійкість аграрним підприємствам [6].

Література:

1. Данкевич А.Є. Світовий досвід оренди земель / А.Є. Данкевич // Економіка АПК. — 2007. — № 3. — С. 138—144.
2. Емельянов А. Регулируемый рыночный оборот земли и частная собственность на землю / А. Емельянов // Вопросы экономики. — 2001. — № 8. — С. 80—91.
3. Єрмаков О.Ю. Розвиток регіонального ринку оренди сільськогосподарських земель / О.Ю. Єрмаков, А. В. Кравченко // Економіка АПК. — 2007. — № 6. — С. 10—14.
4. Кучма Л. Д. На селі відроджено історично справедливі відносини // Економіка АПК. — 2001. — № 1. — С. 3—10.
5. Лукінов І.І. Стратегія і механізми пореформеного розвитку національного АПК / І. І. Лукінов // Економіка АПК. — 2002. — № 8. — С. 6—10.
6. Мельник Л.Л. Проблема становлення раціональної структури форм землекористування в секторі аграрних підприємств / Л.Л. Мельник // Забезпечення сталого розвитку аграрного сектора економіки: проблеми, пріоритети, перспективи. Матеріали міжн. наук. — практ. конф. Т. 4. — Дніпропетровськ; Друкарня ДДАУ, 2010. — С. 34—37.
7. Месель-Веселяк В.Я. Аграрна реформа і організаційно-економічні трансформації в сільському господарстві / В.Я. Месель-Веселяк // Економіка АПК. — 2010. — № 4. — С. 3—18.
8. Михасюк І. Розвиток приватних агроформувань і подолання аграрної кризи / І. Михасюк // Економіка України. — 2000. — С. 62—66.
9. Саблук П.Т. Підвищення ролі аграрної економічної науки у формуванні та реалізації аграрної політики в Україні / П.Т. Саблук // Економіка АПК. — 2001. — № 3. — С. 3—10.
10. Саблук П.Т. Структурно-інноваційні зрушення в аграрному секторі України як фактор його соціально-економічного зростання / П.Т. Саблук // Економіка АПК. — 2004. — № 6. — С. 3—8.
11. Саблук П.Т. Проблеми забезпечення доходності агропромислового виробництва в Україні в постіндустріальний період / П.Т. Саблук // Економіка АПК. — 2008. — № 4. — С. 19—37.
12. Саблук П.Т. Реалізація механізму реформ в аграрній сфері / П.Т. Саблук // Економіка АПК. — 2011. — № 10. — С. 3—6.
13. Сенчуков В. Яка власність на землю потрібна Україні? / В. Сенчуков, В. Семенюк // економіка України. — 1997. — № 12. — С. 62—70.
14. Статистичний збірник "Сільське господарство України": за 2010 рік. / Державний комітет статистики України. — К., 2011. — 384 с.
15. Тонюк М.О. Трансформація відносин власності на землю та землекористування як передумова становлення земельного ринку в Україні / М.О. Тонюк // Економіка АПК. — 2005. — № 4. — С. 69—75.
16. Юхименко П.І. Розвиток орендних відносин в аграрному секторі економіки / П.І. Юхименко, О.М. Загурський // Економіка АПК. — 2010. — № 1. — С. 18—21.
17. Яців І. Б. Конкурентні відносини в системі аграрного землекористування / І.Б. Яців // Економіка АПК. — 2011. — № 4. — С. 15—21.
18. 2007 Census of Agriculture. United States Summary and State Data. Vol. 1. Geographic Area Series. Part. 51. — US Department of Agriculture, NASS, 2009.

Стаття надійшла до редакції 28.05.2012 р.